

Grænselandet mellem Sjælesorgen og Psykoterapien

- Belyst i forhold til *følelsesmæssig ambivalens*

Indledning:

Jeg vil i denne synopsis samt mit mundtlige oplæg belyse nogle problemstillinger, som opstår i feltet mellem den teologisk funderede sjælesorg og det psykologisk funderede psykoterapi. Jeg mener, at problematikken *Sjælesorgen kontra Psykoterapien* er yderst interessant i vores tid¹, hvor en del af de lidelser mennesker oplever, er af eksistentiel karakter (Skåderud, 2000). Jeg mener, at der opstår et behov for at forholde sig til disse to discipliner, for at kunne imødekomme det moderne menneskes stigende behov for mening og sammenhæng i "en løbsk verden", fordi, som Anthony Giddens skriver i bogen af samme navn; "*Vi lever i en verden af forandringer som påvirker næsten alle aspekter af hvad vi gør. På godt og ondt bliver vi kastet ind i en global orden som ingen forstår til fulde, men hvis virkninger vi alle føler*" (Giddens, 1999, p.13).

Jeg mener, at mange *modernitets-problematikker*², som det moderne menneske oplever, befinder sig i dette "grænseland" mellem teologi og psykologi, og med henblik på intervention ønsker jeg primært at belyse *menneskesynet* i disse to discipliner, for derved at skabe et teoretisk fundament for terapeutisk intervention ved "modernitets-sygdomme".

Jeg vil i denne opgave afgrænse "modernitets-sygdomme" til at omhandle *følelser af ambivalens*. Skåderud skriver om ambivalens: "*Ambivalensen er en grundlæggende menneskelig følelse. Den er i slægt med den sunde tvivl, som filosofen Descartes så som selve grundlaget for at vide, at man er menneske: Jeg tvivler; derfor er jeg*" (Skåderud, 2000, p.372). Skåderud skelner mellem *sund ambivalens*, der er beskrevet som den sunde tvivls bevægelsesproces der tager mennesket et sted hen, og så den *patologiske ambivalens*, som den lammende tvivl som opleves som en ond uro, som gør at mennesket lammes i bevægelsesprocessen (ibid.). Jeg vil i denne synopsis og mit mundtlige oplæg benytte en case med H., som omhandler følelser af ambivalens i forbindelse med en

¹ Jeg vælger blot at referere til "denne tid" eller blot "moderniteten", og ikke benytte "senmoderne" eller "post-moderne" for ikke at skabe en diskussion om hvorvidt der er sket et brud med moderniteten.

² Med *modernitets-problematikker* mener jeg problematikker, som det moderne menneske står overfor, så som ensomhed, meningsløshed, ambivalens, fremmedgørelse, identitets-problematikker, etc. Jeg vil i denne synopsis ligeledes betegne disse problematikker "modernitets-sygdomme".

nærtstående familie-medlems død. Jeg vil anskue H's ambivalens som en *modernitetsproblematik* i grænselandet mellem Sjælesorg og Psykoterapi. Ved denne anskuelse opstår der to optikker på H's problemstilling, men samtidig ses ligeledes et behov for at forholde sig til begge optikker.

Problemstilling:

Den problemstilling som vil være centrum for denne synopsis og det senere mundtlige oplæg er:

Hvordan forholder man sig, som kommende psykolog, til grænselandet mellem Psykoterapien og Sjælesorgen?

Synopsens opbygning

For at kunne imødekomme denne problemformuleringen vil jeg først belyse det *psykoterapeutiske*³- og det *sjælesørgeriske menneskesyn*, samt disse to perspektivers syn på *følelsesmæssig ambivalens*. Derefter jeg vil diskutere det *psykoterapeutiske* – og *det sjælesørgerisk syn på begrebet ambivalens* i forhold til casen om H., og igennem dette problematisere nødvendigheden af at forholde sig til både det psykoterapeutiske samt det sjælesørgeriske perspektiv.

Jeg vil til belysningen benytte Melanie Klein som repræsentant for det psykoterapeutiske syn, da jeg mener, at hendes optik på psykoanalysen er yderst anvendelig i forhold til begrebet *ambivalens*. Som repræsentant for det sjælesørgeriske perspektiv vil jeg primært benytte Bibelen samt Kjeld Holms sjælesørgeriske perspektiv.

³ *Psykoterapi* refererer i denne synopsis til terapier med udgangspunkt i Freuds psykodynamiske tænkning

Belysning af Sjælesorgens - kontra Psykoterapiens menneskesyn

Sjælesørgerisk menneskesyn

For at forstå det sjælesørgeriske menneskesyn må man forstå det bibelske menneskesyn, derfor vil jeg med, udgangspunkt i Bibelen, beskrive aspekter af dette menneskesyn. Bibelen skriver om menneskets skabelse; *"Da formede Gud Herren mennesket af jord og blæste livsånde i hans næsebor [...] Gud Herren tog mennesket og satte ham i Edens have, for at han skulle dyrke og vogte den [...] Gud Herren sagde; det er ikke godt for mennesket at være alene. Jeg vil skabe ham en hjælper der svarer til Ham"* (Bibelen, 1992, p.8). Disse udpluk af 1. mosebog beskriver tre væsentlige aspekter af det bibelske menneskesyn, som ses igennem hele bibelen, og som ligeledes ligger til grund for sjælesorgens menneskesyn:

1. Det er Gud som skaber mennesket, giver det livsånde og ligeledes dets værdi
2. Gud har givet sin skabning en opgave/mening i livet
3. Gud skabte mennesket til fælleskab med andre mennesker

Sjælesorgens menneskesyn, hvor mennesker er afhængig af Gud som livets – og menneskets skaber samt for menneskets selvforståelse, adskiller sig væsentligt fra psykoterapien, hvis mål findes i et menneskesyn primært funderet i individet selv (Klein, 1934, p.164). Sjælesorgens *mål* er ligeledes sammenhængende med dens menneskesyn. Nielsen og Kaasgaard (2000) sammenfatter sjælesorgens mål i tre punkter:

1. At mennesket skal komme i ret forhold til Gud
2. At mennesket skal komme i ret forhold til sig selv
3. At mennesket skal komme i ret forhold til sine medmennesker (ibid., p.20).

Det sjælesørgeriske menneskesyn, hvor mennesket står i tre relationer, og hvor den transcendent relation tillægges essenciel værdi, står i kontrast til det psykoterapeutiske menneskesyn, som med Freud i spidsen lavede et opgør med religionens positive indflydelse på det menneskelige individ (Biswanger, 1956, p. 115). Nu vil jeg belyse det psykoterapeutiske menneskesyn.

Psykodynamisk menneskesyn

En belysning af det psykoterapeutiske menneskesyn er vanskelig eller i hvertfald ganske omfattende, forstået således at der i psykodynamisk tradition ikke er noget entydigt

menneskesyn. Dog kan der siges, med udgangspunkt i Freuds syn på religiøsitet som en "menneskehedsneurose" (ibid.), at der er psykodynamisk tradition for et menneskesyn, som sætter de religiøse forestillinger i baggrunden eller helt udelader dem. Jeg vælger i denne synopsis, at lade Melanie Kleins psykoterapeutiske perspektiv være repræsentant⁴ for det psykoterapeutiske menneskesyn. Melanie Kleins psykoterapeutiske menneskesyn er ikke eksplicit udtrykt i hendes tekster, men er dog implicit udtrykt i hendes forholden til klienten og hendes psykoterapeutiske overbevisninger.

Det var Kleins tilslutning til Freuds *dødsdriftsteori*, som gjorde at hun tilsluttede sig et menneskebillede, der af "ægte" objektrelationsteoretikere⁵ er karakteriseret som alt for negativt (Andkjær og Køppe, 1996, p. 445). Klein mener, at menneske har medfødte problemfyldte egenskaber, som kommer til udtryk gennem udviklingsmæssige problemer: *"Spædbarnet udvikler sig ikke af sig selv til sundhed og modenhed, men behøver i høj grad moderens hjælp til at overvinde en række latent patologiske psykiske konflikter"* (ibid.). Dog er den kleinianske teoris menneskesyn dog ikke udelukkende driftsdeteministisk, da drifterne afbalanceres af variable faktorer i socialiseringen (ibid.). Man kan derved konkludere, at det psykodynamiske menneskesyn mener, at mennesket står i to relationer:

1. Menneskets forhold til sig selv og sine medfødte problemfyldte egenskaber
2. Menneskets forhold til dets objekter

Det var relationen mellem mennesket og dets objekter, som var af størst interesse for Klein i hendes behandling af menneskets lidelser.

⁴ Jeg er bekendt med, at Freud selv, og i særdeleshed Anna Freud, tog afstand til Melanie Klein og hendes teorier (Andkjær og Køppe, 1996, p. 450), men jeg mener, at *objektrelationssynspunktet*, som Klein placerer sig ved, har med dets syn på vægtningen af *relationen* samt at objekt og subjekt vægtes ligeligt og ikke tillægges nogen form for autonomi (ibid., p.444) er det mest optimale psykodynamiske perspektiv til brug i denne synopsis' belysning af psykoterapiens menneskesyn.

⁵ Klein og den kleinianske gruppe er nok blevet karakteriseret positivt under betegnelsen *objektrelationsteoretikere*, men hendes teorier afviger, i særdeleshed ifht driftsbetingede motiver, fra den "rene" objektrelationsteori repræsenteret ved Ronald Fairbairn (Andkjær og Køppe, 1996, p. 444). Når det så er sagt, vil jeg i denne synopsis stadig benytte Kleins teorier i objektrelationsteori øjemed, da jeg mener, at hun kan på trods af afvigelserne stadig kan placeres som objektrelationsteoretiker.

Jeg vil nu belyse modernitets-problematikken⁶: *følelsesmæssig ambivalens* i forhold til disse to menneskesyn, men først vil jeg beskrive hvilken hypotese om *følelser af ambivalens*, som jeg arbejder ud fra i denne synopsis.

Følelser af ambivalens

Eugen Bleuler var den første som brugte begrebet *ambivalens* i 1910, og han skelnede mellem tre typer af ambivalens; 1. *Viljens ambivalens*, 2. *intellektuel ambivalens* og 3. *følelsesmæssig ambivalens* (Holder, 1975, p.197). Jeg vil i denne synopsis fokusere på *den følelsesmæssige ambivalens*. Det er ligeledes den følelsesmæssige ambivalens, som Bleuler beskrev som værende den mest relevante til forståelse af mentale sygdomme, drømme og mytologi (ibid., p.198). Freud beskrev *følelsesmæssig ambivalens*, som værende "*the simultaneous existence of love and hate towards the same object*" (Freud, 1913, p.157). Freud, som var fokuseret på de menneskelige behov og drifter ("needs"), laver en skelnen mellem kærlighed og behov (Holder, 1975, p.203). Det er denne skelnen, hvor behovet for objektet og kærlighed til det ikke er synonyme følelser, som jeg ønsker, at fokuserer på i belysningen af følelsesmæssig ambivalens. Min hypotese om *følelsesmæssig ambivalens* er;

at der er en sammenhæng mellem behovet/afhængigheden af objektet, og hadet mod samme objekt, mens kærlighed⁷ til objektet er mere komplekst og indeholder andre aspekter udover behov/afhængighed.

Sjælesørgerisk syn på ambivalens

Modsatrettede følelser bliver oftet præsenteret i sjælesorgens terapeutiske rum, særligt ses disse i forbindelse med krise og tab, da, som Nielsen og Kaasgaard udtrykker det; "*er lidelsens at finde der, hvor man svigtes af andre mennesker, af sig selv eller, hvis man har følelsen af, at Gud svigter*" (Nielsen og Kaasgaard, 2000, p.68). De ambivante følelser opstår derved i mellem vreden/hadet over lidelsen/svigtet samt afhængigheden af – og behovet for den som har svigtet.

⁶ Selvom *ambivalens* formentlig har eksisteret gennem alle tider, så definerer jeg *følelsesmæssig ambivalens* som en modernitets-problematik, fordi jeg tilknytter mig Skåderud, når han udtaler: *Enkeltmenneskets ambivalens er den personificerede moderne kultur* (Skåderud, 1998, p.372)

⁷ I definition af *kærlighed* tilknytter jeg mig de fire græske betegnelser for kærlighed, da jeg mener, at disse fire tager hensyn til kærlighedens kompleksitet: Eros (den erotiske kærlighed), Filia (den venskabelige kærlighed), Storge (forældre-barn-kærligheden, den relationelle) og Agape (den guddommelige kærlighed)

Kjeld Holm beskriver, hvorledes sorgen er sammenhængende med tab af *selvforståelsen* (Holm, 1986, p.28). Sorgen og krisen udløses af, *at forståelsen af, hvad man selv er, og hvad der i ét dermed er det bærende i ens tilværelse, at det ødelægges eller ikke kan opretholdes* (ibid.). Jeg mener, at der er en sammenhæng mellem disse ambivalente følelser opstået mellem hadet og afhængigheden/behovet og individets *selvforståelse*. Kjeld Holms beskriver i sin tese om sjælesorgen i "Sorgens sprog" (1986); "*Den sjælesørgeriske samtale er at give et andet menneske et sprog, og i dermed give det en forståelse dér, hvor det har mistet forståelsen af sit eget liv*" samt "*krisen eller den mistede forståelse hænger sammen med det at miste et medmenneske, som var ens selvforståelse, hvis tilstedeværelse var identisk med ens selvforståelse*" (ibid., p.19). Afhængigheden/behovet af det andet menneske opstår for at skabe - samt opretholde ens egen selvforståelse. Denne afhængighed af andre mennesker er dog i overensstemmelse med det sjælesørgeriske menneskesyn, hvor individet er *skabt* til tre relationer: Til Gud, til andre mennesker og til sig selv. Mennesket er skabt med en afhængighed og et behov for både Gud og andre mennesker. For at forholde dette til min hypotese, så mener jeg, at de ambivalente følelser, opstår i denne afhængighed/behov af den mistede, men samtidig også frustrationen/hadet over at være skabt afhængig. Mennesket er blevet afhængig af den mistede i sin egen selvforståelse (ibid., p.41), og det er derfor ikke muligt for det *kun* at føle had eller *kun* kærlighed imod den mistede⁸. I forhold til følelser af ambivalens har sjælesorgen med dens menneskesyn en rolle at spille, fordi som Karen Blixen citeres for, "*Det er ikke så vigtigt, om jeg tror på Gud, når blot Han tror på mig*" (Nielsen og Kaasgaard, 2000, p.59), så er det netop denne funktion, som Kristi kærligheds stedfortræder (Wold, 2004, p.81), som sjælesorgen har i forhold til mennesker med ambivalente følelser; At vise at Gud tror på dem, når de ikke selv kan tro, fordi følelserne mod andre mennesker, sig selv og/eller mod Gud er modsatrettede. Sjælesorgens mål i forhold til mennesker med *følelsesmæssig ambivalens* er at udvide deres afhængighed/behov for den mistede til at omfatte kærligheden i dens kompleksitet til den mistede. Sjælesorgens budskab om kærlighed til den mistede er funderet i kristi kærlighed, som modsat psykoterapien ikke omhandler, *at leve sin sorg igennem, så den virker som en terapi, der renser sindet og gennemfører en afstand til den afdøde* (ibid.,

⁸ Når det så er sagt, så kan enten følelsen af had eller kærlighed være så dominerende for individet, at det er i perioder den eneste følelse som det oplever, men ved en fastlåsthed i en sådan *idealisering* eller *devaluering* vil jeg definere som en *patologisk ambivalens* (Skåderud, 2000, p.372)

p.101), men tværtimod at vedblive at elske og erindre den afdøde med *en ubetinget kærlighed* (ibid., p.98).

Jeg vil nu se på psykoterapiens syn på *følelsesmæssig ambivalens*.

Psykoterapeutisk syn på *ambivalens*

Jeg vil igen lade Melanie Klein være repræsentant for psykoterapien, og belyse hendes teoretiske syn på *følelsesmæssig ambivalens*. Set i forhold til Kleins psykoterapeutiske menneskesyn, så ankommer barnet til verden med potentialet for at udvikle sig problematisk (Andkjær og Køppe, 1996, p. 445), men der har *relationen* mellem barnet og dets objekter (i særdeleshed moderen og moderens bryst) en væsentlig rolle at spille for at barnet udvikles til sundhed og modenhed.

Begrebet *objekt* betyder for Kleins teorier, objektet for barnet, hvor det hos Freud betød objektet for de instinktuelle drifter (Mortensen, 2001, p.124). Kleins fokusering på barnets objektrelationer, som ikke blot er instinktuelle men også omfatter følelser, omhandler kompleksiteten i i barnets relationer til både ydre og indre objekter (ibid.).

Ambivalensen spiller en væsentlig rolle i barnets sunde udvikling, fordi det er barnets *fundamentale ambivalens*⁹, der ved den primære identifikation med *moderens gode bryst*, som barnets første objektrelation, danner en vigtig del af barnets "jeg" (Klein, 1946, p.4). Brystet optræder, for barnet, i to udgaver; *et godt og et ondt*, og denne opsplитning resulterer i adskillelse mellem *kærlighed og had* (Klein, 1946, p.2). Ligeledes aktiverer den fundamentale ambivalens en række forsvarsmekanismer, så der ikke sker en fuldstændig opsplitning af psyken.

Klein inddeler opdeler barnets udvikling i to positioner¹⁰; 1. *Den paranoide-skizoide position* og 2. *Den depressive position*, og disse munder så ud i den *infantile neurose* (Andkjær og Køppe, 1996, p.470). Jeg vil kort resumere Kleins to positioner, samt *ambivalensens* betydning for barnets udvikling i disse positioner.

I *den paranoid-skizoide position* oplever barnet moderens bryst som både godt og ondt, fordi barnet besidder sadistiske ønsker mod brystet som kan få det til at opleve brystet

⁹ Barnets *fundamentale ambivalens* er, at barnets objekter (både totalobjekter og partialobjekter) optræder for barnet i to udgaver, en god og en ond.

¹⁰ Klein opererede med *positioner* for barnets udvikling, fremfor *faser* som ellers var hvordan andre teoretikere brugte (Andkjær og Køppe, 1996, p.472)

som et ondt objekt, og ligeledes fordi moderen ikke kan give barnet ubegrænset adgang til brystet (ibid., p.470). Barnet spalter både de indre – og ydre objekter i gode og onde. *”De gode objekter idealiseres, de onde tillægges overdreven ondskab, og dette forsvars funktion er at beskytte de gode objekter mod de onde objekters angreb”* (ibid., p.471). I *den depressive position* samles de gode og onde partialobjekter til totalobjektet, og *ambivalenskonflikten* opstår, fordi ved dannelsen af totalobjektet rettes barnets negative og positive følelser mod *samme* objekt (ibid., p.471). Når barnet erkender, at det kan hade og elske på samme tid, og at det igennem sit had kan gøre det elskede objekt ondt, så opstår barnets depressive angst for at miste sit kærlighedsobjekt (ibid.). *”Den depressive angst har karakter af medlidenhed og skyldfølelse, og Klein regner den for den vigtigste udfordring i barnets udvikling”* (ibid.).

Barnets tidlige forsvarsmekanismer fra den paranoide-skizoide position; *splitting, introjektion, projektion og projektiv identifikation* er forsvarsmekanismer ses ligeledes i forbindelse med den patologiske ambivalens (Skåderud, 1998, p.372). Jeg mener, at det er de samme mekanismer, som det moderne menneske oplever i forbindelse med følelsesmæssig ambivalens, og det derfor afhænger af *hvordan* det moderne menneske tackler sin følelsesmæssige ambivalens, om den udvikler sig sundt eller patologisk.

Jeg vil nu diskutere det sjælesørgeriske – og det psyodynamiske syn på ambivalens i forhold til casen med H. Jeg vil ligeledes forholde mig til, at *hvordan* H. tackler sin ambivalens, er afhængig af det menneskesyn hun placerer sig med.

Diskussion i forhold til casen med H.

H. er 18 år og har mistet sin far efter et sygdomsforløb på 17 år. Jeg tog kontakt til H. efter at have læst hendes indlæg ”I en slagters hænder” til bloggen www.stroetanker.dk d.15/4 2005. Jeg stillede H. nogle spørgsmål i forhold til hendes indlæg, og hendes svar vil jeg benytte¹¹ til at diskutere *følelsesmæssig ambivalens*.

H. udtrykker en følelsesmæssig ambivalens mod sin far, både da han var i live og efter hans død. Hun oplever, hvordan hun både elsker og hader ham. *Han var min far. Jeg*

¹¹ Jeg har valgt ikke at vedlægge H’s indlæg og svar til mine spørgsmål som bilag til denne synopsis, men blot medbringe disse til lærer og censor i forbindelse med den mundtlige eksamination.

elskede at hade ham. Og hadede at elske ham (H's svar). Han var hendes ven og fjende på samme tid. Hun var/er afhængig af ham, men hader også at være det.

H. har igennem sit liv med sin far, i sin frygt for at miste ham, formået at opsplitte ham i et godt og et ondt objekt. Hun har en far, hun hader, og en far hun elsker, og disse to fædre får også forskellige dele af hendes indre følelsesliv "at føle".

H. tackler sin følelsesmæssige ambivalens efter faderens død på den sjælesørgeriske metode til at forholde sig til sin ambivalens, hvilket gør hendes forholdelse meget interessant. Hun accepterer sin afhængighed, som hun hader, men lader den ikke ligge ved det. Hun går skridtet videre. Hun vælger at elske fuldt, uden at hendes kærlighed kan blive gengældt, som sjælesorgen og kristi kærligheds eksempel foreskriver (Holm, 1986, p.98). Denne forholdelse til sin *følelsesmæssige ambivalens* omfatter begreber som tilgivelse og skyld, som sjælesorgen beskæftiger sig med (ibid., p.99-102), men som ikke eksisterer i det psykoterapeutiske menneskesyn.

I forhold til H. følelsesmæssige ambivalens er *skyld*, *tilgivelse* og *kærlighed* tre meget essentielle begreber, som hun behøver et sprog at kunne tale dem ind i, samtidig med hun behøver en terapi som kan rumme hendes ambivalens. Et sprog som sjælesorgen har (ibid., p.105) og en rummelig og teoretisk syn på ambivalens som psykoterapien har.

Nødvendig med en forholdelse

H. har i hendes sorgproces brug for både det sjælesørgeriske og det psykologiske perspektiv, men i dette behov opstår der et grænseland mellem to menneskesyn og paradigmer, som er problematiske at arbejde mellem. Grænselandet mellem sjælesorgen og psykoterapien er en form for gråzone og et "uafgrænset rum", forstået således at i ønsket om at arbejde med begge perspektiver: både det psykologiske og det teologiske opstår der let så mange kompromisser, at et samarbejde bliver yderst problematisk. Men så opstår der en uløselig problematik, nemlig *at det er problematisk at benytte begge perspektiver, og det er problematisk ikke at benytte begge perspektiver.*

Litteraturliste

Andkjær, O. og Køppe, S. (1996). Melanie Klein og hendes gruppe. *Psykoanalysen efter Freud*. Kbh: Gyldendal

Bibelen (1992). *1. Mosebog kp. 1-2*. Viborg: Det danske bibelselskab 1992

Biswanger, Ludwig (1956). *Erinnerungen an Sigmund Freud*. Bern

Freud, Sigmund (1913). Totem and Taboo. S.E.

Giddens, Anthony (1999). *En løbsk verden*. Kbh: Hans Reitzel

Holder, Alex (1975). Theoretical and Clinical Aspects of Ambivalence. *Psychoanal. St. Child* 30

Holm, Kjeld (1986). *Sorgens sprog – træk af den principielle sjælesorg*. Århus: forlaget Aros og Kjeld Holm

Klein, Melanie (1934). Et bidrag til de manio-depressive tilstandes psykogenese. *Psykoanalyse af børn – udvalgte skrifter*. Kbh: Rhodos

Klein, M. (1946). Note on Some Schizoid Mechanisms. *Envy and Gratitude – and other works*. VIRAGO

Mortensen, K. V. (2001). Melanie Klein. *Fra neuroser til relationsforstyrrelser*, p. 119-150. Kbh: Gyldendal

Nielsen, R. og Kaasgaard, M. (2000). *Roserne vokser i dale – temaer i sjælesorg*. Valby: Unitas

Skårderud, F. (1998) *Uro – en rejse i det moderne selv*. Kbh: Tiderne Skifter

Wold, Mikkel (2004). Psykoterapi og sjælesorg. Ligheder og forskelle. Lidelser og forskelle. I: (ed) Hvidt, N. C. og Johansen, C. *Kan tro flytte bjerge – om tro og religion*. Kbh: Gyldendal

Selvvalgt pensum

- Andkjær, O. og Køppe, S. (1996). Melanie Klein og hendes gruppe. *Psykoanalysen efter Freud*. Kbh: Gyldendal p. 444-482
- Bech, Birgitte (1987). *Religionspsykologi – et grænseland*. Herning: Systime p.118-134
- Bibelen (1992). *Første Mosebog kp.1-2*. Viborg: Det danske bibelselskab p. 7-9
- Biswanger, Ludwig (1956). *Erinnerungen an Sigmund Freud*. Bern: p. 98-121
- Frankl, Viktor (1969). *The doctor and the soul*. Ltd: Souvenir Press p.7-19
- Frankl, Viktor (1973). *Psykologi og eksistens*. Kbh: Gyldendal p. 99-136
- Frankl, Viktor (1974). *Den ubevidste Gud*. Kbh: Gads forlag p. 5-85
- Freud, Sigmund (1913). *Totem and Taboo*. S.E. 13 p. 146-161
- Giddens, Anthony (1999). *En løbsk verden*. Kbh: Hans Reitzel p.5-50
- Hadrup, Gorm (1979). *Viktor E. Frankl*. Kbh: Forum A-S p. 5-82
- Holder, Alex (1975). Theoretical and Clinical Aspects of Ambivalence. *Psychoanal. St. Child* 30 p.197-220
- Holm, Kjeld (1986). *Sorgens sprog – træk af den principielle sjælesorg*. Århus: forlaget Aros og Kjeld Holm p.7-126
- Jørgensen, Carsten René (2002). *Psykologien i senmoderniteten*. Kbh: Hans Reitzel p.167-221

- Klein, Melanie (1934). Et bidrag til de manio-depressive tilstandes psykogenese. *Psykoanalyse af børn – udvalgte skrifter*. Kbh: Rhodos p.129-167
- Klein, Melanie (1946). Note on Some Schizoid Mechanisms. *Envy and Gratitude – and other works*. VIRAGO p.1-24
- Klein, Melanie (1948). A Contribution to the Theory of Anxiety and Guilt. *International Journal of Psychoanalysis* p.114-123
- Klein, Melanie (1963). On the Sense of Loneliness. *Envy and Gratitude – and other works*. VIRAGO p.300-313
- Mortensen, K. V. (2001). Melanie Klein. *Fra neuroser til relationsforstyrrelser*. Kbh: Gyldendal p.119-150
- Nielsen, R. og Kaasgaard, M. (2000). *Roserne vokser i dale – temaer i sjælesorg*. Valby: Unitas p.3-87
- Skårderud, F. (1998). *Uro – en rejse i det moderne selv*. Kbh: Tiderne Skifter p.353-402
- Thomsen, John Schmidt (1995). Indledning til den danske udgave. *Eksistentiel samtale og terapi*. (Emmy Van Deurzen-Smith) Kbh: Hans Reitzel p. 7-20
- Wold, Mikkel (2004). Psykoterapi og sjælesorg. Ligheder og forskelle. Lidelser og forskelle. I: (ed) Hvidt, N. C. og Johansen, C. *Kan tro flytte bjerge – om tro og religion*. Kbh: Gyldendal p. 69-83